

**ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ
ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
(18 - 20 - ԲԴ ԴԱՐԱՍԿԻՉԲ)**

Կարինե Բաղդյան

Ամփոփում

Հայոց մեջ ասեղնագործությունը համարվել է կանանց բնորոշ զբաղմունք և կատարվել է բացառապես տանը՝ ընտանիքի սեփական կարիքները բավարարելու համար: Սակայն պետության հիմնումով և դրանում աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի ձևավորումով պայմանավորված, ժողովրդական ու էլիտար մշակույթների առանձնացումը ձեռարկեստի ոլորտում ևս դրսևորվեց: Ասեղնագործությունը, այլ արհեստների նման, տնայնագործական զբաղմունքից վերածվեց արհեստի, որը ժամանակի ընթացքում զարգանալով, արդեն միջնադարում հասավ կատարելության:

Եթե որպես տնայնագործություն ասեղնագործությունը հայոց մեջ զուտ կանանց զբաղմունք էր, ապա արքունիքին, իշխանական տներին ու հոգևոր կենտրոններին կից գործող արհեստանոցներում ձեռագործի վարպետները բացառապես տղամարդիկ էին, քանի որ արհեստանոցները հանրային գործունեության տարածք էին, որտեղ կանանց գործունեությունն արգելված էր: Հայտնի է, որ մեծ քաղաքներում ասեղնագործ վարպետները համախմբվել էին արհեստավորական միությունների՝ համքարությունների մեջ: Հստակ վկայություններ կան 18-րդ դ. Կ. Պոլսում գործող համքարությունների մասին:

Չնայած հայ կանայք դուրս էին հանրային գործունեության ոլորտից և աշխատում էին տանը, սակայն դա չէր խանգարում նրանց իրենց ձեռարկեստով եկամուտ ստանալ: 19-րդ դարից ասեղնագործության՝ որպես եկամտաբեր զբաղմունքի մասին բազմաթիվ նյութեր են

պահպանվել: Այդ տեղեկությունները փաստում են, որ կին վարպետները ևս կենտրոնացած էին հատկապես խոշոր և զարգացած արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող քաղաքներում, որտեղ գործում էին միջնորդ կանայք, որոնք պատվերներ էին տալիս վարպետներին ու իրացնում նրանց աշխատանքները: Հայ ասեղնագործուհիների աշխատանքները մեծ քանակությամբ արտահանվում էր նաև Եվրոպա ու Ամերիկա: Բարձրորակ ձեռագործին տիրապետելու հմտությունների շնորհիվ հայ կանայք ու աղջիկները կարողացան գոյատևել համիդյան կոտորածներից և Ցեղասպանությունից հետո:

Բանալի բառեր՝ *Ասեղնագործություն, զբաղմունք, արհեստ, համքարություն, տնայնագործություն, փարպետ, ցուցահանդես, եկամուտ:*

EMBROIDERY IN THE PRIMARY PRODUCTION CULTURE OF ARMENIANS (18 TH – EARLY 20 TH CENTURY)

Karine Bazeyan

Among Armenians, embroidery was traditionally considered a women's occupation and was practiced exclusively at home to meet the family's own needs. However, with the establishment of statehood and the formation of both secular and spiritual elites, the distinction between popular and elite cultures also manifested itself in the field of handicrafts. Like other crafts, embroidery evolved from a domestic activity into a professional craft, which, developing over time, had already reached perfection by the Middle Ages.

While embroidery as a household activity was practiced solely by women, in the workshops attached to royal courts, noble households, and spiritual centers, the masters of needlework were exclusively men, since workshops were public spaces where women's participation was prohibited. It is known that in large cities, embroidery masters organized themselves into

artisan guilds. There are clear records of such guilds operating in Constantinople in the 18th century.

Although Armenian women were excluded from the sphere of public activity and worked only at home, this did not prevent them from earning an income through their craft. From the 19th century onward, numerous sources testify to embroidery being a profitable occupation. These records show that female masters were also concentrated mainly in large cities with well-developed artisan traditions, where intermediary women operated—placing orders with the masters and selling their work. Armenian women's embroidery was also exported in large quantities to Europe and America.

Thanks to their mastery of high-quality needlework, Armenian women and girls were able to sustain themselves in the aftermath of the Hamidian massacres and the Armenian Genocide.

Key words: *Embroidery, trade, craft, gang, homemaking, master, exhibition, income.*

ВЫШИВКА В КУЛЬТУРЕ ПЕРВИЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА АРМЯН (XVIII – НАЧАЛО XX ВВ.)

Карине Базеян

Аннотация: У армян вышивка традиционно считалась женским занятием и выполнялась исключительно дома — для удовлетворения потребностей семьи. Однако с формированием государственности и возникновением как светской, так и духовной элиты различие между народной и элитарной культурами проявилось и в сфере ремесел. Подобно другим видам рукоделия, вышивка постепенно превратилась из домашнего занятия в профессиональное ремесло, которое со временем, уже в Средние века, достигло высокого уровня совершенства.

Если вышивка как домашнее занятие была исключительно женской деятельностью, то в мастерских, действовавших при царском дворе, в домах знати и духовных центрах, мастерами ручной работы были исключительно мужчины, так как мастерские являлись пространством общественной деятельности, где участие женщин было запрещено. Известно, что в крупных городах мастера-вышивальщики объединялись в ремесленные союзы ремесленников — амкарства. Сохранились достоверные сведения об амкарствах, действовавших в XVIII веке в Константинополе.

Хотя армянские женщины были исключены из сферы публичной деятельности и работали только дома, это не мешало им получать доход от своего рукоделия. С XIX века сохранилось множество свидетельств о том, что вышивка рассматривалась как прибыльное занятие. Эти сведения подтверждают, что женщины-мастера также концентрировались в крупных городах с развитыми ремесленными традициями, где действовали посредницы, которые заказывали работы у мастериц и реализовывали их изделия. Армянская женская вышивка в больших количествах экспортировалась также в Европу и Америку.

Благодаря владению навыками высококачественного рукоделия армянские женщины и девушки смогли выжить после массовых погромов и резни конца XIX века и Геноцида армян в Османской империи.

Ключевые слова: *вышивка, промысел, ремесло, амкарство, кустарное производство, мастер, выставка, заработок.*

Նախարան

Մինչև 19-րդ դարի վերջը Հայաստանում ֆարրիկա-գործարանային արդյունաբերություն համարյա չկար և կենցաղում անհրաժեշտ իրերի արտադրությունը հիմնված էր ձեռքի աշխատանքի վրա: Նյութի վերամշակման, աշխատանքի կազմակերպման, արտադրվող նյութերի

սպառման և այլ բնութագրիչներից ելնելով, առանձնացվում են այդ աշխատանքի երկու տիպ՝ տնայնագործություն և արհեստ:

Տնայնագործությունը տնտեսական գործունեության այնպիսի ձև է, որն ուղղված է առաջին հերթին ընտանիքի ներքին կարիքների բավարարմանը, ու չնայած առկա է հմտության որոշակի մակարդակ, սակայն դա մասնագիտական հմտության չի վերածված և արտադրվում է տնային, այլ ոչ թե հատուկ մասնագիտացված արհեստանոցային պայմաններում: Տնայնագործության արդյունքները երբեմն կարող էին վաճառվել, սակայն դա չէր արտադրվում հատուկ վաճառքի և շուկայական պահանջարկի բավարարման նպատակով: Որպես կանոն՝ տնայնագործությունը հիմնական տնտեսական այլ զբաղմունքներին գուզահեռ տարվող գործունեության ձև է:

Արհեստը տնտեսական գործունեության այն ձևն է, որն ուղղված է մասնագիտացված աշխատուժի կիրառմամբ և հատուկ՝ արհեստանոցային պայմաններում պատվիրատուի կամ շուկայի պահանջարկը բավարարելուն միտված բարիքների արտադրությանը: Արհեստավորները կանոնակարգված ժամանակահատվածում աշխատում և արտադրում են որոշակի կազմակերպվածությամբ ու նեղ մասնագիտական ուղղվածությամբ՝ արհեստակիցների կողմից ճանաչված որակավորումներին և աշխատանքի բաժանմանը համապատասխան:

Ասեղնագործությունը հայոց մեջ դրսևորվել է ինչպես արհեստի, այնպես էլ տնայնագործության ձևով և երկու դեպքում էլ հասել բարձր զարգացման, դարձել եկամտաբեր զբաղմունք: Հայկական ասեղնագործության որակը, ոճը, գեղարվեստական ինքնատիպ նկարագիրը նպաստել են դրանց մեծաքանակ արտադրությանն ու արտահանմանը Եվրոպա ու Ամերիկա՝ դառնալով գումար վաստակելու միջոց հայ կանանց համար: Ձեռագործը կենսական նշանակություն ունեցավ հայոց Ցեղասպանությունից փրկված շատ կանանց ու աղջիկների համար, որոնք հենց այդ աշխատանքով կարողացան ապահովել իրենց ընտանիքի կենսագործունեությունը:

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ասեղնագործության՝ որպես տնայնագործության ու արհեստի դրսևորումները, դրա տեղը հայոց առաջնային արտադրության մշակույթում: Մեր խնդիրն է ներկայացնել տնայնագործության ու արհեստի տարբերությունները, ասեղնագործ վարպետներին և իրենց աշխատանքները, հայկական ասեղնագործության նկատմամբ պահանջարկը ներքին ու արտաքին շուկայում:

Հոդվածի մեջ առաջին անգամ քննարկվում են վերոհիշյալ հիմնախնդիրները թանգարանային հավաքածուների, գրականության, արխիվային նյութերի և մամուլի հրապարակումների համեմատական վերլուծության հիման վրա:

Վերլուծություն

Ասեղնագործությունը ավանդական արհեստների համակարգում

Ասեղնագործության՝ որպես արհեստի մասին տեղեկությունները խիստ սակավ են, ուստի հայոց մեջ այս ոլորտը համարվել է գերազանցապես կանանց տնային զբաղմունք: Սակայն արդեն միջնադարում ասեղնագործության տարածվածությունն ու դրա մեծ պահանջարկն առաջացրել էին ասեղնագործ վարպետների կուտակումներ խոշոր քաղաքներում, ինչի արդյունքում Կ. Պոլսում առաջացել էին արհեստավորական միություններ՝ համքարություններ: Թե երբ են դրանք ստեղծվել, դեռ պարզված չէ, սակայն այդ մասին վկայությունները վերաբերում են 18-րդ դարին: Այդ համքարությունների մասին, որոնք կոչվել են «Միւզենիճի էնաֆ»¹, հիշատակվում են Ղուկաս Կարնեցու և Սիմեոն Երևանցու կոնդակներում, ինչպես նաև Էջմիածնի Գանձատան 1761 թ. թվագրվող վարագույրի արձանագրության մեջ: Արձանագրությունը հետևյալն է. «Յիշատակ է վարագուրս Բիւզանդիոյ սիւզենիճի բոլոր էնաֆին, ի սուրբ Էջմիածին, ՌՄԺ թուին, ի Պոլսոյ»:[18, էջ 77] (նկ. 1) Վարագույրի եզրագարդում, նախշերի մեջ գրված են գործող վարպետների անունները՝ Համբարձում, Պետրոս, Ըստեփանոս, Խաչատուր: Ղու-

¹ Միւզենի – նուրբ ասեղնագործություն (պարսկերենից թուրքերեն անցած), տե՛ս Հ. Աճառյան, էջ 320; սիւզենիճի՝ ասեղնագործ վարպետ (թուրքերեն):

կապ Կարնեցի կաթողիկոսի դիվանում պահպանվել է շնորհակալական կոնդակ «Առ Էսնաֆն սիւզանաճուղ / որք էն ի Կոստանդնուպոլիս/ գանձապետ պարոն Նշան», ինչպես նաև «Գանձանակի կոնդակ է հղվել 1784 եւ 1785 թթ. արդիւնքը հանձնած «սիւզէնէճուղ ասնէֆն»:[6, էջ 434, 629] Սիմոն Երևանցու դիվանում հանդիպում ենք կոնկրետ ասեղնագործ վարպետի անվան՝ «սիւզանաճի տիրացու Ղազարն»:[7, էջ 260]

Հայոց մեջ համաքարություններում ներգրավված արհեստավորները պետք է տղամարդիկ լինեին, կանայք դուրս էին հանրային գործունեության ոլորտից, ուստի աշխատում էին տանը, ինչը չէր խանգարում իրենց ձեռարվեստով եկամուտ ստանալ: Ինչ վերաբերում է տղամարդկանց, ապա պետք է նշել, որ արևելքի շատ ժողովուրդների մեջ պրոֆեսիոնալ ասեղնագործությունը գտնվում էր տղամարդկանց ձեռքում: Նրանք հմուտ էին ոսկեթել-մետաքսաթել թանկարժեք բանվածքների պատրաստման մեջ, որոնք արվում էին վերնախավի ու բարձր հոգևորականության պատվերներով: Այսպես, օրինակ՝ Հնդկաստանի Քաշմիր նահանգում տղամարդիկ ասեղնագործում էին գլխաշորերը, դրանք զարդարելով «ռաֆուգարի» անվամբ հայտնի հարթակարի տեսակով, և, ըստ այդմ, իրենք էլ կոչվում էին ռաֆուգարի:[28, էջ 131] Ուզբեկստանում ևս ոսկեթել ասեղնագործությամբ զբաղվում էին տղամարդիկ, որոնք ընդգրկված էին համաքարությունների մեջ և կենտրոնացած էին Սամարղանդ և Բուխարա քաղաքներում: 20-րդ դ. սկզբին Բուխարայի էմիրի պալատին կից գործում էին երկու արհեստանոց, որոնք աշխատում էին միայն էմիրի ու նրա պալատականների համար: [30, էջ 276]

Այսպիսով, հայոց մեջ ևս ասեղնագործությամբ զբաղվել են ոչ միայն կանայք, այլև տղամարդիկ: 19-րդ դարում ոսկեքուղով ասեղնագործող տղամարդ վարպետները նշանակալի տեղ էին գրավում Բարձր Հայքի հայերի մեջ: Մասնավորապես Կարին, Ախալցխա, Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում նրանք ներկայացնում էին կանանց ավանդական տոնական հագուստի համալիրը կարող դերձակներին, քանի որ այն զարդարվում էր հարուստ ոսկեքուղ ասեղնագործությամբ: Սրանք, փաստորեն, միաժամանակ նաև ոսկեթելով ասեղնագործող վարպետ-

ներ էին, որոնք բացի զգեստներից, ուռուցիկ հարթակարով ասեղնագործում էին նաև ծածկոցներ ու գորգեր, ինչից ելնելով Ս. Եղիազարովը նրանց ընդգրկել է Ալեքսանդրապոլի համքարությունների մեջ և՛ որպես ասեղնագործների և՛ որպես դերձակների:[29, էջ 378] 19-րդ դ. վերջին Ախալցխայում ոսկեթել ասեղնագործության հայտնի վարպետ էր Մելքոն Չիլինգարյանը, որը մասնակցելով մի շարք ցուցահանդեսների Փարիզում և Լոնդոնում, ներկայացրել է Բարձր Հայքի կանանց հագուստի ոսկեթել բանվածքներն ու այլ կենցաղային իրեր՝ ստանալով ոսկե, արծաթե, բրոնզե մեդալներ և դիպլոմներ «Ոսկեթել ասեղնագործության լավագույն նմուշների», «Ոսկով և արծաթով գերազանց ասեղնագործության» համար: [27, էջ 76]

Ասեղնագործությունը որպես կանանց եկամտաբեր զբաղմունք

Այս բոլորով հանդերձ, հայոց մեջ ասեղնագործությունը համարվում է կանանց բնորոշ զբաղմունք և, չնայած որ նրանք աշխատել են տանը, դա չի նշանակում, որ մաս չեն ունեցել ընտանիքի բյուջեի մեջ: Դեռ միջնադարյան հայ հեղինակներն են հիշատակություններ թողել այն մասին, որ հայ կանայք իրենց ձեռքի շնորհիվ կարողացել են իրենց գոյությունն ապահովել: Առաջին տեղեկությունն այդ մասին հաղորդում է Եղիշեն. «Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, և գկարգեալ ռոճիկ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տային տանել նոցա (խոսքը նրանց բանտարկված ամուսինների մասին է) ի մխիթարութիւն»: [9, էջ 202] Սեփական մատների վաստակն ավելի որոշակի նկարագրում է Կիրակոս Գանձակեցին, պատմելով Ներքին Խաչենի Վախթանգի ամուսին Խորիշահի մասին, որն ամուսնու մահից հետո, 1216 թ.-ին «...չոգաւ յԵրուսաղեմ երկրորդ անգամ, բոլոր ունեցածը կարօտելոց բաշխեց, եւ ինք իւր ձեռագործով ապրեցաւ միշտ...», զարմացնելով տեսնողներին:[11, էջ 216]

Ասեղնագործության՝ որպես եկամտաբեր զբաղմունքի մասին են վկայում նաև Սրբուհի Գալֆայանի (նկ. 2) և Շուշիի կուսանոցի միանձնուհիների մասին պատմությունները: Սրբուհի մայրապետ Գալֆայանին նվիրված աշխատության մեջ այդ մասին գրված է. «Ոսկեթել ձեռա-

գործով արտադրություններ եւ մետաքսեայ բանուածքներ մեծապէս կը գնահատուէին այդ օրերուն (1840-1860-ական թթ.-Կ.Բ.) մանաւանդ թուրք շրջանակներու մէջ եւ մայր ու աղջիկ նուիրուած էին այդ աշխատութեան»: Այստեղ կարդում ենք նաև Ս. Գալֆայանի անձնական հաշոդությունների մասին «Իր ձեռագործները ոչ միայն Թուրքիոյ եւ Եգիպտոսի, այլ եւ Անվերսի (Անտվերպեն - Կ.Բ.) ցուցահանդէսին մէջ գնահատուած էին ձեռարուեստի պատուոյ վկայականով: Եգիպտոսի Խտիվ Իպրահիմ եւ Իսմայիլ փաշաներու օրով, քանիցս Եգիպտոս հրաւիրւած էր Սրբուհի՝ իշխանագուներու հարսանեկան օժիտները պատրաստելու համար»: Այնտեղից 1858 թ. Յուսուֆյան Գեորգ բեյի կնոջ հետ ուղևորվել է Իտալիա՝ Նեապոլ, Հռոմ, Ֆլորենցիա, Միլան, հաջորդ տարի երկու անգամ ուխտի է գնացել Երուսաղեմ և վերադարձին հրավիրվել Աթենք՝ կատարելու Հունաստանի թագուհու և պալատական տիկիների պատվերները: [17, էջ 15] Իր ձեռագործների վաճառքով նա ոչ միայն կարողացել էր պահել իր ընտանիքը, այլև փոքր երկհարկ տուն էր գնել, որտեղ բացել էր աշխատանոց ու ասեղնագործություն էր սովորեցնում որբ աղջիկներին: [17, էջ 13]

Շուշիի միանձնուհիների ասեղնագործությունների պահանջարկի մասին վկայում է այն փաստը, որ նրանց ասեղնագործ աշխատանքների վաճառքից ստացված գումարով է կառուցվել մենաստանի սր. Աստվածածին եկեղեցին: Այդ մասին հիշատակություն է թողնվել շինության հարավային դռան ճակատակալ քարի վրայի վիմագիր արձանագրության մէջ, որտեղ գրված է. «Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն Սուրբ Աստուածածնայ արդեամբ ձեռագործ աշխատանաց Կոյս Հռիփսիմեայ օժանդակութեամբ երից եղբարց իւրոց հարազատաց Իսրայէլի, Աստուածատրոյ և Պետրոսի Գրիգորեանք Բահադուրեանց ի թվն 1816 ամի»: [3, էջ 148]

Ինչպէս նշվեց, Կ. Պոլսում ասեղնագործությամբ գումար վաստակելը տարածված երևույթ էր: Հ. Աճառյանն այդ մասին իր բառարանում գրել է. «Տիւալ բանեցնել՝ տիւալ (ոսկեթել- Կ.Բ.) կոչուած ասեղնագործութիւնը կանանց բանեցնել տալով պարապիլ. տճկ. իշլեմենի՝ Պոլսոյ

կանանց գլխավոր պարապմունքը եւ ապրուստի գլխավոր միջոցն է այս)»: [1, էջ 144] Պոլսահայ վարպետուհիների բարձրորակ և նրբաճաշակ ձեռարվեստի մասին իր աշխատության մեջ անդրադարձել է Ա. Սագգյանը: Ներկայացնելով Պոլսի կանանց ձեռքի աշխատանքները՝ երկկողմանի, ջրանկարի նմանությամբ, որոնցով զարդարված իրերը՝ բարձերի երեսներ, գոտիներ և այլն, խլում էին հայ կնոջ «աչքի լույսը», գրում է. «Հայուհիները փայլած են ասեղնագործութեան եւ ժանեակներ հիւսելու արհեստներուն մէջ: Այս բացառիկ ընդունակութիւնները կը շարունակեն պահպանուիլ, եւ վերջերս ինձ հաղորդեցին հետեւեալ նշանակալից իրողութիւնը. Փարիզեան տուն մը կ'ուզէր երեք ասեղնագործուհիներ, պայմանաւ, որ անոնք հայ ըլլային»: [22, էջ 33]

Պոլսահայ կանայք ստեղծում էին ազնվագույն և բարդ գործեր՝ ասեղնագործելով շղթայակարով, որը Եվրոպայում անվանում էին «հայկական գործվածք»։ Նրանք կարում և զարդարում էին պալատական կանանց հագուստները, իսկ իրենց պատրաստած երկկողմանի ասեղնագործությամբ ծածկոցները, սրբիչները և անկողնային սպիտակեղենը նկարներ էին հիշեցնում։ Կ. Պոլսում գործում էին մեծ թվով ասեղնագործության արհեստանոցներ, որոնցից հայտնի էին Մանիկ Հանեմյանի, Անիկ Տալյանի, «Մեղու» և Բերայի արհեստանոցները։ Միֆոն Ջիվանը մեծ զարկ տվեց ասեղնագործության բիզնեսի զարգացմանը՝ հիմնելով արևելյան ասեղնագործության խոշոր գործարան, որն ուներ 2000 աշխատակից։ Ասեղնագործության համար անհրաժեշտ թելերի մատակարարումն իրականացվում էր նրան պատկանող ոսկու, արծաթի և մետաքսի թելերի գործարանների կողմից։ [25, էջ 11]

19-րդ դ.վ.- 20-րդ դարասկզբին Կ. Պոլսում և Բուրսայում բանվածքներ անող հայտնի վարպետ էր Արտեմ Առաքելյանը, որն աշխատել է այդ քաղաքների հայկական և թուրքական վարժարաններում։ Նրա ձեռագործներից մեկը, որ պատկերում էր Օրթագյուղի ընդհանուր տեսարանից մի հատված, 1904 թ. Բուրսայում բացված «Արտադրություն և արդյունաբերություն» ցուցահանդեսում արժանացել է «զերազանց» պատվոգրի և որպես պարգև ստացել 100 ոսկի։ Հեղինակն

այդ ստեղծագործության համար արժանացել է նաև «Առաքինություն» (Ծեֆթաթ) առաջին աստիճանի շքանշանի: [23, էջ 80-82] Քաղաքներում աստղագործության համար անհրաժեշտ նյութերի, գործիքների ու տարբեր պիտույքների, ինչպես նաև աստղագործված իրերի վաճառքի հատուկ խանութների գովազդներ էին արվում թերթերի ու հանդեսների մեջ, ինչը ևս վկայում է այս գրադմունքի մեծ պահանջարկի մասին: [4; 5; 12](նկ. 3,4)

Եթե արևմտահայերի հոգևոր և մշակութային կենտրոնը Կ. Պոլիսն էր, ապա արևելահայերինը՝ Թիֆլիսը: Թիֆլիսում, որպես Կովկասի վարչական կենտրոն, համախմբված էին և՛ արհեստները, և՛ առևտուրը: Թիֆլիսի անվանի աստղագործուհիներից էր Աննա Ալիխանյան-Սարգսյանը, որը մասնագիտացել էր մեծածավալ և փոքրածավալ դեկորատիվ իրերի աստղագործության մեջ: 20-րդ դ. սկզբին նա աստղագործել է Հայաստանի քարտեզը՝ խոշոր չափերով, մի քանի անգամ կրկնել է «Մայր Հայաստան» նկարը: Նրա աշխատանքի հոյակապ արդյունքն են նաև մանրահատիկ ուլունքներով բանված թռչնազարդերը և այլ պատկերներ: [18, էջ 56] Ծուշիում հայտնի վարպետներ էին Զանազան Մախմուրյանը, [18, էջ 30] որն օգտագործում էր ոսկեթել, ուլունք, փայլուններ և Ծուշանիկ Բաղամյանցն իր ոսկեթել բանվածքներով: [16, էջ 133](նկ. 5)

Ախալցխայում ոսկեթել բանվածքի անվանի վարպետ էր Սրբուհի Լիսանյանը, իսկ Էիրամի աստղագործությամբ հայտնի էր Վերոն Կիրակոսյանը: Ալեքսանդրապոլի նշանավոր ոսկեթել բանվածքի մասնագետը Ֆյոր Թևանյանն էր, որին կոչում էին «Օսկի կարող Ֆյոր»: [15, էջ 22]

Հետաքրքիր են օտարազգի հեղինակների ներկայացրած գնահատականները հայկական բանվածքի, դրանց որակական բարձր հատկանիշների, գեղարվեստական ճաշակի, տեսականու և այլ առանձնահատկությունների մասին: Դրանք նաև վկայում են աստղագործության ու ժանյակի տարածումը Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Եվրոպա և ԱՄՆ, որտեղ հայ կանանց ձեռարվեստը շատ բարձր էր գնահատվում և մեծ պահանջարկ ուներ:

«Արևելյան մամուլ»ի 1888 թիվ 11-ում թարգմանաբար հրապարակված ռուս ճանապարհորդ և բժիշկ Պ. Ելիսենկի «Հայ կինը» վերնագրով հոդվածը, որի բնօրինակը հրատարակվել է Պետերբուրգի Սեվերնիյ Վեստնիկ ամսագրի 10-րդ համարում: «Հայուհին, լինի աղքատ, հարուստ, ամուսնացած և թե օրհորդ, բացի ծանր աշխատանքներից, զբաղվում է և արհեստներով, կարծես, հենց նորա համար, որպես զի իւր ժամանակը իզուր չկորցնէ և բաւականութիւն տայ իւր մշտապահանջ աշխատանաց ծարաւին: ...Եւրոպական արհեստանոցների գործուածները, որոնք դուրս են քշել Արևելքի ձեռագործները, դժուարութեամբ են կարողանում մրցել հայ կնոջ ձեռագործների հետ, որովհետև հայ կինը արտադրում է թե՛ արագ, թե՛ ամուր և թե՛ աժան: ...Արևելքի այն գեղեցիկ արտադրութեանց շատերը, որոնք ի ցոյց են դրուած վայելչպէս մեր արևելեան կոչուած խանութների պատուհաններում, գործուած են Կովկասի, Պարսկաստանի և Անատոլիայի հայ կանանց ձեռքով:»[8, էջ 535-536]

Շատ ավելի հետաքրքիր է հայագգի հեղինակ Վ. Տապաղեանի «Արմենիա պազար ի Սաութ Սի» վերնագրով հրապարակումը «Բիւզանդիոն»ի 1911 թ. հունիսի համարներից մեկում: Դեպի Անգլիա կատարած իր ճամփորդության նկարագրության մեջ վերջինս զարմանքով պատմում է Սաութ Սի քաղաքում պատահաբար հայտնաբերած հայկական մի շուկայի գոյության մասին, որի վերաբերյալ գրում է: «Սաութ Սի ցամաք ելանք, որպէսզի երկաթուղիով տեղերնիս վերադառնանք. Սակայն քաղաքին ճոխութենէն և մաքրութենէն հրապուրուած, որոշեցինք քանի մը ժամ պտոյտ ընել, ու թրամուէյ նստելով Բորթսմութ կերթայինք: Ծովային զինուորի մը հարցուցինք, թէ այս քաղաքին մէջ ինչ նշանաւոր տեղեր կան, ու Հայ ըլլալնիս իմանալով ըսաւ. «Անշուշտ շատ ուրախ պիտի ըլլաք, երբ ըսեմ ձեզ թէ հոս նշանաւոր Արմենիա Պազար կայ»: Զաղաքին ամենակարևոր շուկային մէջ մեծ վաճառատուն գտանք, որուն ճակատը «Արմենիա Պազար» կարդացինք: Մենք որ կը կարծեինք թէ Անգլիոյ այս հեռաւոր եզերքն ուրիշ Հայ ըլլալու չէր, ա՛լ աւելի ուրախ եղանք, երբ իմացանք որ առանձնաշնորհեալ չենք և կհարցնէինք իրարու թե արդեօք քանի տարիէ ի վեր այդ վաճառանոցին

տերը Հայ չէ տեսեր և եթե մեր հայ ըլլալնիս հասկցնենք, որչափ ուրախ պիտի ըլլան ազգակից մը տեսնելուն համար: Մակայն Հայ ըլլալնիս կեղծելու որոշումով, վարանոտ դեմքով ճոխ վաճառատունէն ներս մտանք: Հայուհեաց պարծանք ճոխութիւններ՝ ձեռագործ և ասեղնագործ, գեղեցիկ ծածկոցներ, տոպրակներ, և կանացի զարդերու պէսպէս նրբահիւս առարկաներ. Ասկէ գատ, մեր մարդուկը կծախէր նաև Երուսաղեմէն, Դամասկոսէն ևն մանր մունր ապրանք և ակնեղէն: Բայց այլևս համբերութիւննիս լմնցաւ, ինքզինքնիս կեղծելնիս բաւ համարելով, սկսանք հայերէն խօսիլ: Մարդն ապուշ երեսնիս կնայի, մեր մարդուկը ...հրեայ է, հայ չէ և ոչ ալ թուրքերէնի տեղեակ է: Նորէն մեր յուսախար երեսնիս քիչ մը շտկելէ և մեր հայ տեսնալու երազէն արթննալէ յետոյ սկսանք յետաքրքրուիլ թե ի՞նչ է պատճառն, որ այս վաճառանոցին վրայ հայկական մակդիրը դրած է: Վաճառողն ըսաւ.- «Որովհետև ես հայկական ձեռագործէն է որ կշահիմ, որոնք համբաւաւոր են, իսկ միւս առարկաներուն ամէն տեղ ալ գինը յայտնի է»: Բայց աւելցուց թէ «Ապսպրանքներս շատ ուշ ձեռքս հասնելէ գատ բուն այս ձեռագործի կեղորոնները մարդ չունիմ որ ուղղակի գործող արհեստանոցներուն ապսպրանք տամ: Ես, ըսաւ, երկրորդական տեղերէ է որ կրնամ բերել և շահն ալ համեմատաբար աւելի նւագ կըլլայ», ու կարգաւ ցուցուց Վանի, Խարբերդի, Այնթապի և այլ գաւառներու հայուհեաց ճարտար գործերը, դորս իրեն հացի ճամբայ ըրած է: Յատկապէս խնդրեց ինձմէ որ իրեն համար ապսպրանքներ ընեմ, և Մանչեսթր վերադառնալուս, նամակ մը ուղղած էր հասցէիս, կարգ մը ճութերու նմոշներ տալով և կիսնդրէր որ շուտով գործադրել տամ:

Հայուհիներ, գիտե՞ք թէ Եւրոպացիները ձեզի աւելի կճանչնան, քան ձեր այրերը և ձեր ձեռագործները թե՛ Եւրոպայի և թե՛ Ամերիկայի մէջ համբաւաւոր են: Վանի մէջ Միսսիոնարուհի մը, աղքատներուն գործ հայթայթելու համար ... անոնց ձեռագործ շինել կուտայ ու Ամերիկա կորկէ: Ալ ատենն է շարժելու. այդ ձեր աշխատանոց, արհեստանոցը լուացարան, դերձակատուն դարձնելէն շատ աւելի օգտակար է, որ

ձեռագործ, ասեղնագործ թանթելներ (Ժանյակ-Կ. Բ.) շինել տաք որ աւելի մաքուր, շահաւէտ և պատուաւոր գործ է:»[13]

Այն մասին, որ հայ կանանց կողմից ասեղնագործված տարբեր առարկաներ, այդ թվում նաև ոսկեթել-ոսկեքուղ բանվածքով, արտահանվել են դեպի Մերձավոր Արևելք ու Եվրոպա, պատմում են նաև մի շարք հայ հեղինակներ, մասնավորապես Ատրպետը՝ գրելով. «Միջին դարերից մինչև 1900 թ. Ալեքսի և Արաբկիրցի կիները, Արդամադինի բանվորուհիները թավիշի, սնդուսի և ասվի կերպասներից կարված կանացի զգեստների օձիքը, կուրծքը, թևքերը, փեշերը և նույնիսկ թիկունքը ասեղնագործում էին այլևայլ ծաղիկներ, նախշեր և արտահանում Սիրիա, Հւ. Աֆրիկա և ամբողջ եվրոպական երկրները, որոնք ապրուստ էին հայթայթում պանդխտության մեջ մոլորվածների ընտանիքի անդամներին: Ծառուշատ այրիներ և անօգնականներ ասղի աշխատանքով ապրում էին: Տանկահայաստանում, նույնպես և Կովկասում, որոնց միշտ գործ էին տալիս քուրդ ցեղապետները, թուրքմեն շոյխերը, մոլլաները և կալվածատերերը: 1860 թ. Փարիզում մոդա ընկավ Կովկասյան բաշլուղները, ասվի, թավիշի վրա ասեղնագործված արծաթաթել, ոսկեթել և մետաքսի ոլորածո (բյուքմա) կարված: Այս բաշլուղների հետ նույն միջոցին մոդա ընկավ կանաչ, կարմիր, կապույտ թավիշների վրա ոսկեթելով ասեղնագործված կուրտկաները և ֆիգարոները, որոնց բազմազան տեսակները տարածվեցան Ֆրանսիա, Սպանիա, Իտալիա, Թունիս, Ալժիր և Կիպրոս: Մեր աշխատավորները այդ ասեղնագործության համար մի քանի ոսկի վարձ էին վերցնում: Նույն ձևով թանկարժեք թավիշների վրա ասեղնագործ գդակներ և թասակներ էին պատրաստում Ախալցխացի, Լենինականցի և Թիֆլիսցի կիները, որոնք ճարպիկ առևտրականների ձեռքով հասցնում էին Ալեքսանդրիա, Գամիքք, Թունիս և Մարոք, ոսկի էին քաշում Կովկաս: Սրանց շարքին արդյունահանում էին նույնպես ոսկեթելով ծաղկված թավիշի երեսներով բաճկոններ, բաղմաղներ, որոնք նույնպես ապրուստ էին տալիս աշխատավորներին:»[2, էջ 26-28]

Ալեքսանդրապոլի ոսկերել ասեղնագործության արտահանման մասին վկայում է Դավիթ Անանունը, որը, խոսելով քաղաքի արհեստների մասին, գրում է. «Ալեքսանդրոպոլի արհեստաւորների պատրաստած իրերն արտահանւում էին Թիւրքիա և Թիֆլիս: Արտահանութեան առարկաներն էին մաշիկներ և ոսկերել ձեռագործներ:»[14, էջ 206]

Ասեղնագործությունը հայ կանանց ու աղջիկների փրկության միջոց դարձավ հատկապես համիդյան կոտորածներից ու Ցեղասպանությունից հետո, երբ, մնալով առանց ամուսին, կամ առանց ծնողների, այն հնարավորություն տվեց շատերին գոյությունը պահել, երեխաներին կերակրել ու ոտքի կանգնեցնել: Բազմաթիվ վկայություններ ու նյութեր կան աշխարհի տարբեր երկրներում հայտնված ու որբանոցներում հաստատված կանանց ու աղջիկների՝ իրենց ձեռքի աշխատանքի շնորհիվ ապրուստի միջոց հայթայթելու մասին: Ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունն այն արհեստներն են, որոնք, ի տարբերություն գորգագործության, որևէ բարդ գործիքի կամ հաստոցի կարիք չունեն, ուստի հենց դրանցով էին շատերը զբաղվում օտարության մեջ:

Ի թիվս այլոց թուրքական յաթաղանից փրկված Գ. Չուլալյանն այսպես է ներկայացնում ստեղծված իրավիճակը. «...ողջ մնացող հայերը ցրված էին Թուրքիո և արաբական երկրներում, այն ժամանակ այդ երկրներում ոչ գործարան կար, ոչ ալ աշխատանոց, ինչպե՞ս ապրվեցին այդ մարդիկ, ինչպե՞ս պիտի պահեին իրենց գոյությունը, եթե շատ շատերը արհեստավոր չլլային:»[10, էջ 3]

Այստեղ ցանկանում ենք մեջբերել Լը Ռ. Պ. Պուադբարի՝ հայկական ասեղնագործությանը նվիրված հոդվածից այն հատվածը, որտեղ նկարագրված են հայ գաղթական կանայք ու իրենց ձեռագործները. «Սիրիայի փախստականների ճամբարներում դեռ վերջերս կարելի էր տեսնել ասեղնագործված հին կտորներ, որոնք կախված էին արևին՝ ամենշաբաթյա լվացքի օրը կամ որոնք զարդարում էին աղքատ բարաքների փայտյա միջնապատերը: Այդ կտորները ընտանիքի կահավորման պարագաների վերջին մնացորդներն էին՝ փրկված արտագաղթի վայրիվերումներից կամ բռնի քստրի թալանից: Դժբախտ ճակատագրի ար-

Ժամացած ժողովրդական արվեստի այս մասունքները փրկելու և ավանդույթը պահպանելու համար մենք մի հավաքածու ենք հավաքել: Դրանք հիմնականում Մարաշի և Մալաթիայի գունավոր ասեղնագործական արվեստից են: Վերջիններիս ավելացրել ենք նաև Այնթապի մի քանի հին մոդելներ՝ ասեղնագործված կտորի վրա՝ սպիտակը սպիտակին:» [26, էջ 239]

Իսկ «The New Armenia»-ի «Հայկական ասեղնագործություն» հոդվածի հեղինակը՝ շոտլանդացի Էնն Մարշալը, ծանոթանալով Սիրիայում հաստատված եղեռնից մազապուրծ հայ կանանց ձեռարվեստին, մանրամասն նկարագրել ու արժևորել է դրանք: Հեղինակը խոսում է կոնկրետ քաղաքների՝ Մարաշի, Խարբերդի, Այնթապի, Ուրֆայի և Կ. Պոլսի ասեղնագործությունների մասին, բնութագրելով դրանց տեխնիկական, գունային, գեղարվեստական ու որակական հատկանիշները: Չանդրադառնալով հոդվածին ամբողջությամբ, ներկայացնում ենք հայ կանանց ու նրանց ստեղծագործությունների վերաբերյալ հեղինակի գնահատականները, որոնք թեմայի առումով հատկապես կարևոր են: Էնն Մարշալը հայկական բանվածքի մասին գրում է. «Դարերի և ժամանակների փոփոխայնության ընթացքում ասեղնագործության վարպետությունը չի անհետացել, և Արևելքի դուստրերի գեղարվեստական թիկնոցն ընկել է ժամանակակից հայ կանանց վրա: Նրանց արվեստում չկա ոչինչ մեխանիկական, և Հայաստանի յուրաքանչյուր շրջան ունի իրեն հատուկ ասեղնագործության ձևը: ... Ես տարբեր վայրերի հայ կանանց հարցնում էի, թե ովքեր են նրանց սովորեցրել իրենց նախշերն ու կարերը: Նրանք միշտ պատասխանում էին. «Մենք սովորել ենք մեր մայրերից, վերջիններս սովորել են իրենց մայրերից և միշտ այդպես է եղել: Մենք չգիտենք՝ ով է սովորեցրել առաջին կնոջը:»... Ես նաև տեսել եմ Խարբերդի սպիտակ վուշի վրա ոսկեգույնի հետ համակցված կապույտ, կարմիր, մանուշակագույն թելերով հիասքանչ ասեղնագործ ծաղիկներ, որոնք հիշեցնում են հոգևորականների զգեստների պատկերագրությունը:

Գեղեցիկ թելքաշ ասեղնագործ իրեր են արվում Այնթապում: ...Աշխատանքների մեծ մասն այնքան գերազանց է արված, որ մանրադիտակային զննում է պետք՝ ասեղնագործների վարպետությունը գնահատելու համար: Սպիտակ թափանցիկ շարֆեր և քողեր են մետաքսով նրբանաշակորեն ասեղնագործվում՝ ամբողջությամբ ծաղկաբույյերով շաղված, իսկ աշխատանքի եզրերն ավարտվում են ժանյակով:

...Եփրատից այն կողմ գտնվող հնագույն քաղաք Ուրֆան ամենահետաքրքիր ու ինքնատիպ ասեղնագործության ոճն ունի: Ես մի հին ասեղնագործ սրբիչ ունեմ, որը մի ընտանիքի ժառանգական իր է եղել և վաճառքի է հանվել Ուրֆայի կոտորածներից հետո: Այն շատ բարակ է և սուրճով կեղտոտված, բայց ես այն գանձի պես պահում եմ որպես ասեղնագործության նրբագեղ և հազվագյուտ նմուշ:

...Ինքնատիպությունը հայկական ասեղնագործության տարբերակիչ հատկանիշն է: Ոչ մի երկու գործ իրար չեն կրկնում, բացառությամբ պատվերի դեպքում, երբ ասեղնագործողները հաճախ նոր դիզայններ են հորինում: Կոստանդնուպոլսում Հայ կանաչք ասեղնագործելիս հիմնականում աշխատում էին մետաքսի, ատլասի և ցանցկեն գործվածքների վրա, որոնք շատ ճոխ ու փայլուն են: Ասեղնագործողները շատ հմուտ են և արագ՝ իրենց գործում. ասեղը գործվածքի միջով կայծակի պես է անցնում:... Գեղեցկության խրախճանք է նայել Կոստանդնուպոլսում արված ասեղնագործությանը և դժվարությամբ է կարելի հավատալ, որ մարդկային մատներն ունակ են այդքան փխրուն գործվածքի վրա այդքան նուրբ կերպով գործել:» [24, էջ 104-105]

Ներկայացված մեջբերման ծավալը մեծ է, սակայն չափազանց կարևոր, քանի որ օտարի աչքով է ներկայացվում հայկական ասեղնագործությունն իր ողջ նկարագրով: Հենց այդ որակական հատկանիշների պատճառով էլ դրանք գնահատվել ու արտահանվել են ԱՄՆ և Եվրոպա: (նկ. 6, 7)

Դեռ 1895-96 թթ. համիդյան կոտորածներից հետո ամերիկյան, գերմանական և Եվրոպայի այլ երկրների միսիոներական կազմակերպությունները, ճիշտ գնահատելով հիշյալ արհեստների արտադրանքի պա-

հանջարկը, օգնության եկան Արևմտյան Հայաստանի աղետյալ բնակչությանը՝ տեղերում բացելով որբանոցներ ու արհեստանոցներ: Դրանց թիվը բազմապատկվեց Մեծ Եղեռնից հետո բոլոր այն բնակավայրերում, ուր տեղակայված էին կոտորածներից փրկվածները: (նկ. 8, 9, 10)

Այդ կազմակերպություններն ու անհատները զբաղվում էին նաև պատրաստի արտադրանքի իրացման հարցով, ինչը ևս կարևոր էր, քանի որ հայ կանայք չէին տիրապետում լեզուների և ավանդաբար դուրս էին շուկայական հարաբերություններից: Հալեալում գործող մարաշցի, այթապցի, ուրֆացի ասեղնագործուհիների, նրանց աշխատանքների ցուցադրությունների, դրանց վաճառատների ու վաճառքով զբաղվող անհատների մասին մանրամասն գրել է Հ. Թոքմաջյանն իր աշխատություններում, [19; 20; 21] որին առանձին չենք անդրադառնում՝ նյութի մեծ ծավալի պատճառով, դրա ընթերցումը թողնելով հետաքրքրվողներին:

Եզրահանգում

Այսպիսով, ամփոփելով վերը շարադրվածը, գալիս ենք հետևյալ եզրահանգումների.

- Հայոց մեջ ասեղնագործությունը համարվել է կանանց բնորոշ զբաղմունք և կատարվել է բացառապես տանը՝ ընտանիքի սեփական կարիքները բավարարելու համար: Մակայն պետության հիմնումով և դրանում աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի ձևավորումով պայմանավորված, Ժողովրդական ու Էլիտար մշակույթների առանձնացումը ձեռարկվեստի ոլորտում ևս դրսևորվեց: Ասեղնագործությունը, այլ արհեստների նման, տնայնագործական զբաղմունքից վերածվեց արհեստի, որը ժամանակի ընթացքում զարգանալով, արդեն միջնադարում հասավ կատարելության:
- Տնայնագործությունը և արհեստը տարբերվում են նյութի վերամշակման, աշխատանքի կազմակերպման, արտադրվող նյութերի սպառման և այլ հատկանիշներով: Եթե որպես տնայնագործություն ասեղնագործությունը հայոց մեջ զուտ կանանց զբաղմունք էր, ապա արքունիքին, իշխանական տներին ու հոգևոր կենտրոններին կից գոր-

ծող արհեստանոցներում ձեռագործի վարպետները բացառապես տղամարդիկ էին: Արդեն միջնադարում ասեղնագործության մեծ պահանջարկն առաջացրել էր արհեստավարժ վարպետների կուտակումներ խոշոր քաղաքներում, ինչի արդյունքում Կ. Պոլսում առաջացել էին արհեստավորական միություններ՝ համքարություններ:

- Չնայած հայ կանայք դուրս էին հանրային գործունեության ոլորտից և աշխատում էին տանը, սակայն դա չէր խանգարում նրանց իրենց ձեռարվեստով եկամուտ ստանալ:
- 19-րդ դարից ասեղնագործության՝ որպես եկամտաբեր զբաղմունքի մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել: Այդ տեղեկությունները փաստում են, որ կին վարպետները ևս կենտրոնացած էին հատկապես խոշոր և զարգացած արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող քաղաքներում, որտեղ գործում էին միջնորդ կանայք, ովքեր պատվերներ էին տալիս վարպետներին ու իրացնում նրանց աշխատանքները: Հայ ասեղնագործուհիների աշխատանքները մեծ քանակությամբ արտահանվում էր նաև Եվրոպա ու Ամերիկա:
- Բարձրորակ ձեռագործին տիրապետելու հմտությունների շնորհիվ հայ կանայք ու աղջիկները կարողացան իրենց ձեռքի աշխատանքով գոյատևել համիդյան կոտորածներից և Ցեղասպանությունից հետո:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրներ և գրականություն

1. Անադյան Հ., *Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջեւանի բարբառներուն*, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, հատոր Գ, Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց, 381 էջ:
2. Ատրպետ, *Ինչ ժառանգեցինք*, 1933, Լենինական, Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվ, 176 (ա):
3. Բարխուտարեանց Մակար եպիս., *Արցախ*, Բագու, «Արօր», 1895, 461 էջ:
4. Բիւզանդիոն, օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1897, թիւ 307:

5. Բիւզանդիոն, օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1897, թիւ 356:
6. Դիվան հայոց պատմության, *Գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի*, հ. Բ, 1786-1792, Աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2003, 804 էջ:
7. Դիւան հայոց պատմութեան, *Գիրք Գ., Միսնէոն կայսրոյիկոսի Յիշատակարանը*, Հրատարակեց Գիւտ քահանա Աղանեանց, Թիֆլիս, Մ. Շարձե, 1894, 891 էջ:
8. Ելիսեւո Պ., *Հայ կինը* // Արեւելեան մամուլ, Զմիւռնիա, 1888, թիւ 11, էջ 534-536:
9. Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1957, 225 էջ:
10. Զուլպյան Գ., *Գրվածք սկիւռքում արեւմտահայերու զբաղեցրած արհեստներու մասին*, Երևան, 1979, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, 5/89:
11. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմոյթիւն հայոց*, աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1961, 426 էջ:
12. Վերջին լուր, օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 1921, 17 յունիսի, թիւ 2205:
13. Տապաղեան Վ. *Արմենիա պազար ի Սաւոթ Սի* // Բիւզանդիոն, օրաթերթ, 1911, թիւ 4461:
14. Անանուն Դ., *Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870 թթ.)*, հ.1, Բագու, հրատ. Տիգրան Բուդաղեան, 1916, 412 էջ:
15. Ավագյան Ն., *Շիրակի կիրառական արվեստը* // Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, 1986, №4, էջ 21-28:
16. Բազեյան Կ., *Արցախի ասեղնագործական դպրոցի շուրջ* // Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի, 2022, 2 (10), էջ 129-138:
17. Գալֆայեան աղջկանց որբանոց (1866-1934), Խասգիւղ-Հալընըօղլու, Կ. Պոլիս, տպ. Հ.Մ. Մեթեան, 1935, 15 էջ:
18. Դավթյան Ս., *Հայկական ասեղնագործություն*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, 92 էջ:
19. Թորմաջեան Հ., *Մարաշի ասեղնագործություն*, Հալեպ, Գերմանիկ-Վասպուրական մշակույթային Միություն և Մարաշի հայրենակցական միություն, 2010, 403 էջ:
20. Թորմաջեան Հ., *Ուրֆայի ասեղնագործություն*, Հալեպ, Բերիո հայոց թեմ, 2014, 297 էջ:
21. Թորմաջեան Հ., *Այնթապի ասեղնագործություն*, հ.Ա, Հալեպ-Երևան, Կրթասիրաց մշակույթային միություն և Փյունիկ հիմնադրամ, 2015, 355 էջ:

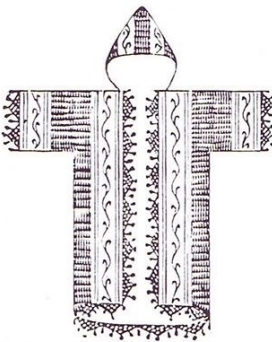
22. Սազգեան Ա., *Հայերու գեղարուեստական գործունեութիւնը Բկոնիայ եւ Կ. Պոլսոյ տալթաններու օրով* // Անահիտ (հանդես), Փարիզ, 1933, № 3-4, էջ 32-37:
23. Սարգսյան Հ., *Հայկական ասեղնագործության մի բացատրիկ նմուշ* // Հանրապետական գիտական նստաշրջան, նվիրված 1984-4985 թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին (գեկուցումների թեզիսներ), Եր. 1987, էջ 80-82:
24. Annie C. Marshall, *Armenian Embroidery* // The New Armenia, XII, N 7, New York, 1920, p.104- 105.
25. Astoyan A., *The economic activity of the Armenians of Constantinople (end of the 19th century – beginning of the 20th century)* // Պատմաբանասիրական հանդես, 2024, № 2, էջ 3-25:
26. Le R.P. Poidebard, *Ansiennes broderies arme'niennes* // Revue des e'tude arme'niennes, Tome IX, Paris, 1929, p.239. pp. 239-249.
27. Гопадзе И., *Заметки о состоянии промышленности в Ахалцхском уезде Тифлисской губернии* // Сборник для описания племен и народов Кавказа, 1881, вып. 1, стр 69-80.
28. Гусева Н.Р., *Художественные ремесла Индии*, М. Наука, 1982, 239 .
29. Егiazаров, С. *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, ч. II, Городские цехи, Казань, тип. Ун-та, 1891, 448 стр.
30. Пещерева Е.М., *Бухарские золотошвеи* // Сборник музея антропологии и этнографии, Т. 16, М.-Л., 1955, 265-282.





ՍՐԲՈՒՀԻ ՄԱՅՐԱՊԵՏ ՆՇԱՆ ԳԱՆՏԱՆԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳԻՔ
ՎԱՆԱՎԱՆՈՒՄ ԶԻՄՆՈՒՄ ԻՏԵՍԻՆ
206, 29, Սրբաղլ Նեճի Չարք, Մանուս վառա



ՊՐՈՒՍԱՅԻ ԻՐԵՆՑ

ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԳՈՐԾՈՒԱԾ

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳԻՔ
ՎԱՆԱՎԱՆՈՒՄ ԶԻՄՆՈՒՄ ԻՏԵՍԻՆ
206, 29, Սրբաղլ Նեճի Չարք, Մանուս վառա

Բաղնիքի խավաններ, պարանոցներ, անձեռոցներ, ղենջաններ,
մետաքս ֆելաններ, թաշկինակներ, շղարշներ [պերճիկ], երկաթե
մետաքս ու ոսկեթել ասեղնագործութիւններ եւ Պրուսայի զանա-
զան ձեւագործ արտադրութիւններ .

ՄԵԾ ՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ
ԱՄԷՆ ՏԵՍԱԿ ԱՍԵՂՆԱԿՈՐԾԱԿԱՆ
ԱՊՐԱՆՔՆԵՐՈՒ

ՇԱԼՃԵԱՆ ԵՒ ԹԱՎՇԱՆՃԵԱՆ
Կ. Պոլսոյ Էսկի Ջապթրէ ճատաէսի
Թիւ 63 Իզմիտ օթէլին դիմաց:

Այս վաճառատուն, որ եւրոպական
առաջնակարգ գործարաններէ պար-
բերաբար կ'ստանայ ամէն տեսակ ա-
սեղնագործի և ձեռագործի վերաբե-
րեալ նիւթեր, ընտիր ապրանքներու
ճոխ մթերք մ'ունի ինչպէս աթլազ,
գատիֆէ, բլիւշ, քօրսօսէ էպրիւշիւմ.
Ալճէրիաի և Ֆլօշ մետաքս. շենել,
սըրմա, կլապտան, Ճափաի և ուրիշ
ամէն տեսակ քանափաներ. գորգի եւ
բարձի համար նոր ժտէլներ, թաւ-
շեայ և մետաքսեայ քօրօսներ ևլն.
Աթլազի և թաւիշի վրայ բանուած
ճաշակաւոր նիւթերու ճոխ հաւաքա-
ծոյ մը միշտ պատրաստ կ'գտնուի, ինչ-
պէս բարձեր, մուճակներ, լուսանկարի
շքշանակներ, քանափա գորգեր ևլն.
Կ. Պոլսոյ և գաւառաց պատ. յաճա-
խորդներ, ինչպէս նաեւ դպրոցական
հաստատութիւններ, որք այս վաճա-
ռատունէն մեծ կամ փոքր քանակու-
թեամբ գնումներ ընել կ'փափաքեն,
կատարելապէս գոհ պիտի մնան ապ-
րանքներու ազնուութենէն և գներու
շափաւորութենէն: Ասեղնագործի ար-
հեստագէտ գծագրիշ մը պատրաստ կը
գտնուի միշտ վաճառատան յէջ: 15—1



Rare Things

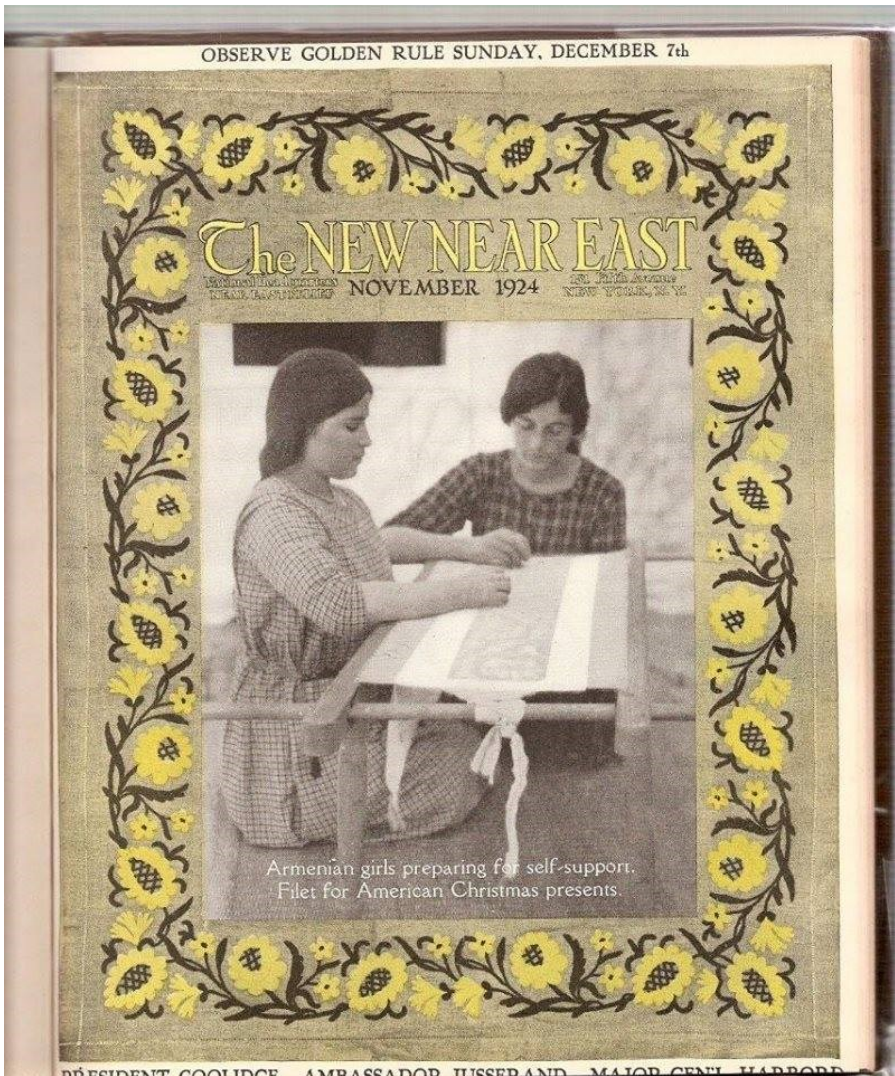


DO you like rare things?
Are you seeking the unusual wedding presents?
Or the perfect Christmas Gift?

The one that combines
INDIVIDUALITY
UTILITY
CHARM?

If you are looking for "somewhat different" linens and laces and products of the hand loom, see

Near East Industries
Sponsored and supervised by
Near East Relief
On sale at
THE FLAMBEAU SHOP
7 East 39th Street
New York City







Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Բազեյան Կարինե Ռազմիկի, պ.գ.թ., դոցենտ

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող: Հոփ. Շարամբեյանի անվ. ժողովրդական արվեստների թանգարանի գիտահետազոտական բաժնի վարիչ, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ bazeyan60@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5202-4835>

Karine Razmik Bazeyan, PhD

Senior researcher of the Shirak Center for Armenological Studies of the NAS RA Head of the Research Department of the Museum of the Folk Arts after Hovh. Sharambeyan. Armenia
e-mail: bazeyan60@yandex.ru <https://orcid.org/0000-0002-5202-4835>

Базеян Карине Размиковна, к.и.н., доцент

Старший научный сотрудник Центра арменоведческих исследований НАН РА
Заведующий отделом научных исследований Музея народного искусства им. Ов. Шарамбеяна, Армения
эл. адрес: bazeyan60@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5202-4835>